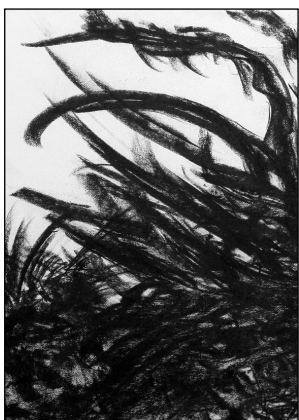

TÖRÖK ZSUZSA

„A MAROSVÁSÁRHELYI ZSURNALISZTIKA”

Egy vidéki közösség olvasási stratégiája 1884-ben

...e rinoceros
pofabőrrel ékeskedő,
határtalanul szemtelen
pap és kapczairodalmár
viselt dolgait akarnám
részletesen ismertetni...

A tanulmány címét Tolnai Lajos író azonos című újságcikkből kölcsönöztem.¹ A cikk 1884. szeptember 26-án jelent meg a *Pesti Napló*-ban. Írásában Tolnai a marosvásárhelyi újságírást elvtelenséggel, igazságtalansággal, tisztességtelenséggel, pártossággal és botránykeltéssel vádolta. Cikkére Nemes Ödön marosvásárhelyi rajztanár és újságíró, 1877–1879 között az *Erdélyi Híradó* című lap szerkesztője *Tolnai Lajosról* című írásában válaszolt a helyi *Erdélyi Értesítő* című lapban. Az alábbiakban ebből az írásból idézek hosszabban: „Midőn szept. 23-án d.u. lakásom felé tartottam, a vár alatti uton találkoztam Tolnai Lajos pappal és ime, midőn tőlem néhány lépésnyire reá egy tekintetet vetettem, megborzadtam, e sötét arcz démoni tekintetétől. [...] Ki akartam térni előle; de már késő volt... az ut is keskeny, aztán végre is gondolám, ha egyébert nem is, de papi palástjának szentségéért megkimél. Szótlanul, tekintetemet elfordítva, haladtam el mellette, míg ő engem provokálni akarta, előmbe köpött és minden kigondolható szitkot szórt reám, sőt midőn látta, hogy szemtelen kihívása daczára megőrzöm méltóságomat, káromkodva utánam sietett és botjával hátamra ütött.

Hogy ez így történt, erre tanuim vannak és azok nyilatkozatai alább közre is adattak, azt pedig, hogy ezen gypmesternek való ezután botjával fültövön ütött, huszan is látták. És hogy aljasságát aljassággal tetézzé, még czikkel ir a »Pesti Napló«-ba, melyben a többek közt azon képtelen hazugsággal akarja gaz tettét fedezni, hogy én őt leköttem és botot emeltem reá, holott, mint álta-

lánosan tudva van, bot mint rendszeren, ez alkalommal sem volt nálam. Hát kérdem, nem országos hazug, czudar utonálló ez a pap? Hisz ez a kanász hurubából került pimasz még a csillagokat is lehazudná az égről! Ily szembeszökő hazugsághoz teljesen oda illők cikkének többi pontjai is, melyek értelme oda rug ki, hogy őt itt ártatlanul üldözik. Üldözik: a kir. táblai bírák, ügyvédek, tanárok, polgárok: szóval az egész közönség vallás, rang, nem és korkülönbség nélkül. A kit a jóságos Isten egy garast érő ésszel megáldott, hiheti-e, hogy egy tizenkét ezer emberből álló közönség csak [...] üzőbe vegyen egy embert, papot, író, még ha rossz regényeket ír is? De-hogy hiszi. De nem is hiheti. Az a közutálat, közmegvetés, melynek Tolnai Marosvásárhelyt már sok év óta ki van téve, teljesen okadatolt. Egy felfuvalkodott, dölyfös, goromba, pénzért reszkető, áskálódó, határtalan szemtelenséggel hazudó, pukkadásig irigy, ámitó, facsaros, emberietlen, álszenteskedő, hivatalát robotszerűen teljesítő, csufondáros, veszekedő és verekedő, szóval minden porcikájában pimasz baromi ember csak nem várhatja a közönségtől, hogy szívéhez ölelje vagy szentségként tenyerein hordozza. A művelt társadalomnak ily rákfenéje még a tisztességes emberek által való leköpésre sem méltó. Tessék firkálni a pesti lapokba, ha e köpdőső és verekedő aestheticus még akad olyan jámborra, a ki hitelt ad hazug szavainak.

[...]

Ha e rinoczeros pofabőrrel ékeskedő, határtalanul szemtelen pap és kapczairaldalmár viselt dolgait akarnám részletesen ismertetni, azokból köteteket tevő ocsmány olvasmány telnék ki, ezért csak úgy nagyjából kívántam őt azoknak bemutatni, a kik e gyönyörűségű mákvirágot még nem ismernék.”²

Az említett írások végső kicsengései egy tizenhat éve tartó harcnak Tolnai Lajos és a marosvásárhelyiek között. Marosvásárhelyi botránnyai Dávid Gyula monográfiája óta jól ismertek az irodalomtörténet-írásban.³ Tolnai már ismert író volt, amikor 1867 őszén beadta a marosvásárhelyi református egyházban megüresedett papi állásra hirdetett pályázatra. A sikeres pályázat után a marosvásárhelyi református egyházközség 1868. január 5-én választotta papjává. A marosvásárhelyi szolgálatot megelőzően a budapesti református gimnázium fiatal tanársegéde volt, ahol azonban jövőjét nem érezte biztosítva, ezért is pályázta meg a marosvásárhelyi állást. A vidéki kisvárostól a társadalmi felemelkedést remélte, azt, hogy többé nem szegény tanársegéd lesz, hanem jómódú pap. Tizenhat évet töltött Marosvásárhelyen, ahonnan 1884-ben távozott. Távozásához a helyiekkal való folyamatos konfliktusai, összeférhetetlen természete és a vidéki kisvárosi közösségbe való beilleszkedési képtelensége vezetett. Marosvásárhelyről való távozása tehát a közösség számára nem váratlan eseményként hatott, hanem a közösség elvárásainak rég óhajtott megvalósulása volt. A Tolnaival kapcsolatos szakirodalomban nem ismeretlen tény, hogy távozásának ki-
eszközlésében nagy szerepet játszott a marosvásárhelyi évek alatt írt regényeinek (*A nemes vér*, *A báróné ténsasszony* és *Az oszlopbáró*)⁴ referenciális olvasata. Vagyis a helyi közösségben folyamatosan konfliktusokat generáló Tolnaitól a marosvásárhelyiek azt már végképp nem tudták elfogadni, hogy megírta őket regényeiben. De vajon mikor, hogyan, milyen előzmények után és milyen stratégia részeként jutottak a felismerésre a város érdekeit képviselő lokális értelmiségiek?

Tolnai Lajos Marosvásárhelyen való tartózkodásának körülményeit és a távozásához vezető folyamatokat Dávid Gyula részletesen tárgyalta monográfiájában. Az alábbiakban a Dávid-monográfia alapján foglaltam össze röviden a távozáshoz vezető eseményeket, később pedig a város sajtóviszonyaiból és a kifejezetten szépirodalmi műveivel kapcsolatos megnyilatkozásokból kiindulva értelmeztem az eseményeket.

Amikor Tolnai Marosvásárhelyre érkezett, a város társadalmi viszonyait a városi iparos polgárság és a vidéki nemesi értelmiség és hivatalnokréteg ellentéte jellemez-

te, és ennek az ellentétnek nagy szerepe volt a később kialakult konfliktushelyzetekben. A marosvásárhelyiekkel való konfliktusok kialakulásában azonban döntő szerepe volt Tolnai liberális vallásfelfogásának is a helyiek konzervativizmusával szemben, liberalizmusának ugyanis a moralista célzatosság (odamondás a híveknek a szószékről) volt a fő jellemzője.

Három ízben került éles konfliktushelyzetbe a helyiekkel, de egész tizenhat éves marosvásárhelyi tartózkodására jellemző volt a beilleszkedésre való képtelenség. Az első konfliktushelyzet 1872-ben alakult ki, a második 1876-ban, a harmadik, amely Marosvásárhelyről való távozásához vezetett, 1884-ben.

Az 1872-es konfliktus kiindulópontja az volt, hogy Kovács Áron, Tolnai paptársa és a közösség baloldali vezére győztesen feljelentette Tolnait, hogy bár egy halálos beteg ágyához hívták úrvacsorát adni, ő nem ment el, sőt az úrvacsorát babonának nevezte. A konfliktus valójában politikai vonalon mélyült el, az „úri”, szabadelvű párti nemességnek, amelyhez Tolnainak voltak kapcsolódásai, ugyanis nem volt érdeke a konfliktust enyhíteni, mivel célja az épp zajló képviselők választások közepette ellenfele, Kovács Áron megsemmisítése volt. A pereskedés végül Kovács Áron melesztésével zárult, de erre valójában nem került sor, mert Kovács időközben meghalt. Az eset viszont a lapokba is bekerült, a kolozsvári *Magyar Polgár* is helyet adott a Tolnai elleni támadásoknak.

Az 1876-os konfliktus kiindulópontja az ugyanazon év április 12-i marosvásárhelyi tűzvész volt. A tűz a papi és kántori lakásokat is elpusztította, sőt a papi laknak egy olyan szárnyát is, amelyet Tolnai korábban saját pénzén építtetett. A harc ennek a lakásnak az újjáépítése körül indult meg. A tűzvész után az elszennvedett károk fedezésére a marosvásárhelyi egyházközség gyűjtést szervezett, és az összegyűjtött pénzüsszegekből Tolnainak is utalt, ő viszont elégedetlen volt az összeggel. Elégedetlenségének a *Magyar Polgár* című kolozsvári lapban publikált *Marosvásárhelyi tárcák* című cikkében adott hangot, de 1876-tól szépirodalmi műveiben is vidéki közösségek fonákosságait írta meg. Megindult ellene a harc a sajtóban röpiratok formájában és egyházi téren is. Egyházi hivatalos vizsgálat indult ellene, de végül nem találtak okot az eltávolítására, kislánya halála pedig feléje fordította a közrészvétet, és így 1881-ben létrejött egyfajta kibékülés közte és a helyiek között.

A békés hangulat azonban nem sokáig tartott, az utolsó és távozásra kényszerítő konfliktusra ugyanis 1884-ben sor került. 1883. december 20-án látott napvilágot a Tolnai által alapított Kemény Zsigmond (irodalmi) Társaság *Figyelő* című közlönye az ő szerkesztésében. A *Figyelő*ben Tolnai ismételten keményen bírálta a marosvásárhelyi társadalmi viszonyokat, többek között a marosvásárhelyi kollégium tanári karát is. A marosvásárhelyiek természetesen sértve érezték magukat, erőteljes támadás indult ellene a Kemény Zsigmond Társaságban, a sajtóban szervezett sajtókampány formájában és egyházi berkekben is. Az *Erdélyi Értesítő* című helyi, marosvásárhelyi lapban 1884-ben több mint harminc, a témát érintő cikk jelent meg. Különösen nagy szerepe volt a sajtókampányban Nemes Ödön polgári iskolai tanárnak, az *Erdélyi Értesítő* állandó munkatársának, aki, amikor Tolnai néhány barátja és tisztelője ünnepséget akart rendezni negyedszázados írói jubileumára, csúfolódásként jubileumi emlékszámot adott ki a lapban. Tolnai még aznap este bottal verte meg Nemet, aki válaszként *Útonálló pap a székely fővárosban*⁵ címmel közölt cikket az *Erdélyi Értesítő*ben. Erre írta válaszként Tolnai *A marosvásárhelyi zszurnalisztika* című írását, amelyre Nemes a tanulmány elején idézett cikkel válaszolt. A sorozatos botrányok után 1884 októberében végül Szász Domokos püspök lemondatta Tolnait, aki a korabeli sajtótudósítás szerint október 28-án a délutáni ötórás vonattal hagyta el a székely fővárost.

Tolnai Lajos botrányai Marosvásárhely még igencsak alakuló sajtóviszonyai között zajlottak. 1867 és 1884, Tolnai távozásának időpontja között a városban kb. tizenkét, több-kevesebb ideig fennmaradó lap jelent meg, név szerint a megjelenés sorrendjében: a *Székely Néplap* (1866–1867), a *Székely Közlöny* (1867–1868), a *Székely Hírlap* (1869–1875), a *Néptanoda* (1870–1874), az *Erdély* (1870–1876), a *Hargita* (1872–1873), a *Székelyföld* (1873–1874), a *Marosvidék* (1877–1897), az *Erdélyi Híradó* (1877–1879), az *Erdélyi Figyelő* (1879–1880), az *Erdélyi Értesítő* (1880–1885) és a *Figyelő* (1883–1884). Ezek közül a szépirodalmi hetilapok domináltak, rendszerint változó szerkesztőkkel, tíz hónaptól két és fél évig tartó fennállással. A politikai lapkultúra még csak kialakulóban volt szórványos kezdeményezésekkel a *Székely Hírlap* és az *Erdélyi Híradó* révén. A napilapok jelenléte egyáltalán nem volt jellemző Marosvásárhely sajtóviszonyaira Tolnai ott tartózkodásának idején. A szóban forgó időszak legfigyelemreméltóbb teljesítménye az 1870-ben épp Tolnai által elindított *Erdély* című lap volt, amely később *Marosvidék* címmel Marosvásárhely legjelentősebb sajtóorgánumává vált a 19. század utolsó negyedében.

A város még alakuló, folyamatosan változó, meglehetősen bizonytalan sajtóviszonyai között Tolnai épp a mediatisálódás eszközeit, a helyi újságírást kritizálta *A marosvásárhelyi zurnalisztika* című 1884-es írásában, és ezáltal a vidék szintén még csak alakuló mediális képét rontotta. A konfliktusok generálásában valószínűleg közismerten összeférhetetlen természete is nagy szerepet játszott. Az eset a korabeli vidéki sajtóbotrányok viszonylatában azonban mégsem egészen különös. Hiszen ezek a botrányok az 1867 utáni sajtóban mindennaposak voltak, és az illető lapok számára olvasóvonzó stratégiákként is működhettek.

Különös viszont, hogy a Tolnai eltávolításában nagy szerepet játszó regények referenciális olvasata nem kezdettől fogva, azaz megjelenésüket azonnal követően kapott oly nagy szerepet, mint az ellene szervezett sajtókampány legutolsó időszakában. Bár a *Kolozsvári Közlöny* Dr. B. szignójú cikkírója már 1882-ben, *A nemes vér* és *A báróné ténsasszony* megjelenésének évében felhívta a figyelmet arra, hogy „Azok a regények lehetnek jók, rosszak akárkinek, a ki nem közöttünk él – nekünk paskvilus az!”⁶, Tolnai távozását mégsem azonnal, azaz 1882-ben eszközölték ki, hanem csak két év múlva, 1884 októberében. 1882 és 1884 között Tolnai Lajos olyan hibát követett el, amely a végső leszámolás céljával és az ehhez szükséges erők mozgósításával hívta elő a helyiek hírlapírói kvalitásait.

1882-ben, *A nemes vér* és *A báróné ténsasszony* megjelenése idején a marosvásárhelyi *Erdélyi Értesítő* még annyira sem hangsúlyozta a regények paszkvillus tendenciáját és referenciális vonatkozásait, mint a közvetlen környezettől jóval távolabb eső budapesti recenzensek. Míg a fővárosi sajtó *A báróné ténsasszony* Schwindler nevű szereplőjéről írva valamilyen lokális nevezetesség pellengérré állításáról beszélt,⁷ és *A nemes vérr*rel kapcsolatosan több ízben is felhívta a figyelmet annak referenciális vonatkozásaira,⁸ a marosvásárhelyi recenzensek vagy említést sem tettek a referencialitásról,⁹ vagy ha igen, azt a regények „természethűségének” kérdéskörében merítették ki,¹⁰ anélkül hogy bárminemű sértődöttségüknek különösebben hangot adtak volna.

A végzetes hiba, melyet Tolnai a helybeliek ellen elkövetett az volt, hogy az 1883 decemberében általa indított *Figyelő* című lap borítóinak belső oldalán Éles Pál aláírással megtámadta Marosvásárhely szinte minden jelentős értelmiségi csoportosulását: a református főiskola tanári karát, a Kemény Zsigmond Társaságot és a polgári iskola tanítókarát is. Támadásaira a Kemény Zsigmond Társaság, az egyház és a sajtó is reagált. A Marosvásárhelyről való eltávolításában különös szerepet játszó sajtókampány a polgári iskola tanárainak, Nagy Lajosnak, Gruber Mihálynak és Nemes Ödönnek az *Erdélyi Értesítő*ben közzétett nyilatkozatával indult, melyben határozot-

tan visszautasították Tolnainak a *Figyelőben* közölt „ferdítései”.¹¹ A Tolnai elleni sajtóközleményekben Nemes Ödönnek volt kulcsszerepe. Neki az ehhez szükséges újságírói, sőt szerkesztői előlelete, tehát tapasztalata is megvolt, hiszen 1877–1879 között ő szerkesztette a marosvásárhelyi *Erdélyi Híradót*, a tárgyalt események ideje alatt pedig az *Erdélyi Értesítő* állandó munkatársa volt. Nem véletlen tehát, hogy az *Erdélyi Értesítő* 1884-es évfolyamának 8. számában közölt *Ej, azt hiszed...* című vers Nemes tollából született,¹² és a kontextus ismeretében szimbolikusan is jelezte a Tolnai elleni sajtókampány kezdetét, és jósolta meg Tolnai marosvásárhelyi tartózkodásának végső kimenetelét, a regényíró pap likvidálását.

Tolnai regényeinek célzatos értelmezésében kulcsszerepet játszott az *Erdélyi Értesítő* említett lapszáma. Ebben jelent meg a polgári iskolai tanári triumvirátus Tolnaihoz intézett második közleménye is, amelyben első ízben kapcsolódott hangsúlyosan össze a regények nem esztétikai értelmezése a Tolnai elmeállapotára vonatkozó kórság, betegség metaforájával,¹³ 1884 júniusában pedig Nemes Ödön háromrészes recenziót szentelt Tolnai ugyanazon évben megjelent *Az oszlopbáró* című regényének, a könyvben ugyanis Tolnai erőteljesen bírálta a polgári iskola tanári karát. Nemes írásában *Az oszlopbárót* „irodalmi fattyuhajtásként”¹⁴, „selejtes produktumként”¹⁵, „az irodalmi tisztesség elleni merényletként”¹⁶ végső soron pedig „pasquill jellegű regényként”¹⁷ értelmezte, mely azonban, véleménye szerint, első helyet foglalt el a „kapczairodalom”¹⁸ termékei között. A regény fogadtatásával kapcsolatos szolidaritást pedig azzal a piaci logika értelmében lesújtó megállapításával összegezte, hogy Marosvásárhelyen „a helybeli könyvárusnál ez ideig egyetlen példány sem kelt el”.¹⁹

Az oszlopbárónak a marosvásárhelyiek ellen írt paszkvillusként való értelmezése ez idő tájt már a budapesti sajtóban is jóval erőteljesebb felhangot kapott, mint ahogy az 1882-ben írt regények esetében történt. A budapesti recenzensek a regény körüli „Királyhágón túli” szennzációról kivétel nélkül említést tettek, és abban is meggyeztek, hogy a szennzációt nem esztétikai, nem irodalmi okok táplálták.²⁰

Tolnai Lajos regényeinek célzatos értelmezése valójában a *Figyelőben* megjelent írásai után erősödött fel. A cikkeket megelőzően a marosvásárhelyiek nem adtak hangot különösebb sértődöttségüknek a művek értelmezésekor. A megsértett helyi értelmiségiek azonban ráébredtek a sajtó véleményformáló erejében rejlő lehetőségekre és kijelentéseik tartalmának stratégiai jelentőségére. A tanulmány elején hosszan idézett írásában Nemes Ödön végül elégedetten állapította meg, hogy Tolnait Marosvásárhelyen „a legutolsó pálinkás favágó is veszett kutya számba veszi”,²¹ aki becstelen regényeivel, beszélyeivel megette a nemes város becsületét. A sajtókampánnyal párhuzamosan futó büntetőügyi eljárás és a felbolygatott közhangulat ismeretében pedig Szász Domokos püspök is belátta, hogy a konfliktusok végső megoldásához csakis az vezethet, ha Tolnai a fecskék példáját követi...²²

A Tolnai-ügy kommunikációtörténeti szempontból megragadhatóvá teszi azt a folyamatot, ahogyan az éppen mediatizálódó vidéki közösség a sajtóban rejlő lehetőségeket kihasználva eltávolít egy olyan kívülről jött elemet, amely a közösség épp alakuló sajtókultúrájában a vidék magáról közvetített képét nem kedvezően befolyásolja. Mindeközben pedig a szépirodalom nem esztétikai célú használatának egy újabb példáját is megvilágítja, láthatóvá téve, hogyan válik a szépirodalom értelmezése egy közösségi informális döntést (Tolnai eltávolítását) hozó kommunikációs stratégia részévé.

■ JEGYZETEK

1. Tolnai Lajos: A marosvásárhelyi zsurnalisztika (Levél a szerkesztőhöz). Pesti Napló (esti) 1884. 35. évf. 266. 2.
2. Nemes Ödön: Tolnai Lajosról. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 38. 151.
3. Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen. Kriterion, Buk., 1974.

4. Tolnai Lajos: A nemes vér. 1–2. Révai Testvérek Kiadása, Bp., 1882; Uő: A báróné ténsasszony. 1–2. Révai Testvérek Kiadása, Bp., 1882.; Uő: Az oszlobbáró. Aigner Lajos, Bp., 1884.
5. Nemes Ödön: Útonálló pap a székely fővárosban. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 37. 146–147.
6. Dr. B.: Maros-Vásárhelytt. Kolozsvári Közlöny 1882. 1. évf. 198. 688.
7. Acsády Ignác: A báróné ténsasszony. Pesti Napló 1882. 33. évf. 263. 5.
8. Bánfi Zsigmond: A nemes vér. Regény, írta Tolnai Lajos. Két kötet. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása, 1882., Budapesti Szemle 1882. 31. 67. 148–154; s: Nemes vér. Pesti Hírlap 1882. 4. évf. 130. 1; Reviczky Gyula: Az arisztokraták ellen. A Hon (regg.) 1882. 20. évf. 187. 1.
9. Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 20. 78. [Irodalom és művészet]
10. Mirábó: A nemes vér. Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 24. 94; Erdélyi Értesítő 1882. 2. évf. 42. 166.
11. Nagy Lajos: Gruber Mihály, Nemes Ödön, Dr. Tolnai Lajosnak. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 4. 15.
12. „Ej, azt hiszed olyan vagyok / Mint eb, melyet, hogyha vernek, / Nyöszörögve meglapul és / Kezet nyal a rosz embernek. // Olyan vagyok mint a kőszirt – / Rám lővöl s én szembe állok... / Hajh, de golyód visszapatant / És tengolyód lesz halálad!” (Nemes Ödön: Ej, azt hiszed... Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 8. 29.)
13. „Rettenetes végzet... / Dr. Tolnai Lajos eszét veszette! / A ki nem hiszi, vegye kezébe a b. Apor Károly óméltsága által nagylelkűen subvencionált »Figyelő« című lap 4-ik és 5-ik számait s okvetelenül meggyőződik állításunk igaz voltáról. / Azon görcsös vonaglás, vad, eszeveszett mardosás, mit dr. Tolnai társadalmunk szereplőinek soraiban végehez visz: kizárja agyrendszere rendes működésének lehetőségét. E rettenetes kór sim[p]tomái különben már rég óta jelentkeztek dr. Tolnain, kiválólag pedig, mióta fejét regényírásra adta. »A nemes vér.« majd »A báróné ténsasszony« s végül a még folyamatban levő „Oszlobbáró” e kórnak oly fokozatos fejlődését tüntetik föl, mitől mindnyájan megdöbbsentünk s aggódva kérdeztük: hova vezet dr. Tolnait balvégzete?... (Dr. Tolnai Lajosnak. Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 8. 31.)
14. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 24. 94 [tévesen: 97].
15. Uo.
16. Uo.
17. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 25. 98.
18. Nemes Ödön: A könyvpiacról (Tolnai Lajos „Oszlobbáró”-ja). Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 26. 104.
19. Uo.
20. Szántó Kálmán: „Az oszlobbáró”, Fővárosi Lapok 1884 21. évf. 139. 906–907; Palágyi [Menyhért]: Az oszlobbáró. Koszoru 1884. 25. 397–399.; Dengi János: Egy legújabb regény. Élet és Irodalom 1884 1. évf. 31. 270–271; Acsády Ignác: Újabb regények. Pesti Napló (regg.) 1884. 35. évf. 274. 1–2.
21. Nemes Ödön: Tolnai Lajosról. Erdélyi Értesítő 1884. 4. 151.
22. A kifejezést a következő, Tolnai ellen írt cikkből kölcsönöztem: „Már végre-valahára ideje volna eme tartatlan állapotot megszüntetni és a polgárok nyugalma, melyet dr. Tolnai izgatásaival folytonosan fölkaivar, helyreállítani. Ez azonban csak akkor fog békés megoldást nyerni, ha Tolnai a fecskék példáját követve, búcsút vesz ezen, irányában annyira hálátlan közönségtől, mely őt olybá veszi, mint a forgalomból kiment sustákot.” (Homo: Dr. Tolnai és – – babérkoszorú!!! Erdélyi Értesítő 1884. 4. évf. 36. 142.)

